

ФІЛОСОФСЬКІ МОТИВИ ЯК ЖАНРОВА ДОМІНАНТА РОМАНУ М. БУЛГАКОВА «МАЙСТЕР І МАРГАРИТА»

У статті розглядаються філософські мотиви як жанрова домінанта роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита». Простежується еволюція мотивів, їх роль у розвитку сюжету, розкритті внутрішнього світу персонажів, хронотопі. Визначається роль філософських мотивів у жанровій структурі твору. Розглядаються особливості індивідуального стилю письменника, а також його зв'язок із літературною традицією.

Ключові слова: мотив, жанр, стиль, жанровий зміст, домінанта, хронотоп, літературна традиція

В статье рассматриваются философские мотивы как жанровая доминанта романа М. Булгакова «Мастер и Маргарита». Прослеживается эволюция мотивов, их роль в развитии сюжета, раскрытии внутреннего мира персонажей, хронотопе. Акцентируется внимание на роли философских мотивов в жанровой структуре произведения. Выделяются особенности индивидуального стиля писателя, а также связь с литературной традицией.

Ключевые слова: мотив, жанр, стиль, жанровое содержание, доминанта, хронотоп, литературная традиция.

The article studies the philosophical motives as a genre dominant of Mikhail Bulgakov's novel The Master and Margarita. The paper also traces the evolution of motives, their role in the development of the plot and revealing the inner world of characters and chronotope. The attention is focused on the role of philosophical motives in the genre structure of the novel. The paper highlights the elements of the individual style of the writer, and his reaction to the literary tradition.

Key words: motive, genre, style, genre content, dominant, chronotope, the literary tradition.

М. Булгаков – знаний російський письменник початку ХХ століття, творчість якого відома далеко за межами батьківщини. Дослідники (Б. Гаспаров, А. Вулис, Г. Лесскіс, М. Золотоносів, І. Виноградов, Е. Яблоков, Н. Утехін, В. Лакшин, О. Ніколенко, С. Абрамович та ін.) неодноразово зверталися до творчої спадщини письменника, акцентуючи увагу на проблемних питаннях мови, стилю, жанру, однак ґрунтовного аналізу філософських мотивів у творчості письменника ще не було здійснено у сучасному літературознавстві. Тож ми маємо на меті провести детальне дослідження роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита», розглянути його жанрову природу, виокремити жанрово-стильові константи та домінанти, проаналізувати роль філософських мотивів у жанровому наповненні роману.

Роман М. Булгакова «Майстер і Маргарита» (1920-1940 рр., виданий 1966 р.) стає підсумковим твором, що увібрав у себе цінний художньо-філософський досвід російської класичної і світової літератури. Задуманий як «роман про диявола» (під таким заголовком задується він у переписці М. Булгакова), «Майстер і Маргарита» зазнає безліч правок та постає перед читачем відредагованим часом.

Цілісних робіт, присвячених безпосередньо жанровому наповненню «Майстра і Маргарити», практично не існує. Дослідники неодноразово наголошували на своєрідності жанру означеного роману, вибудовуючи власні концепції на основі певної жанрової домінанти. Дана романна форма отримала безліч жанрових трактувань: філософський роман (В. Лакшин), фантастич-

ний філософський роман (І. Виноградов), роман-міф (Б. Гаспаров), сатиричний роман (А. Вулис), вільна меніпея (В. Немцев), містерія (Г. Лесскіс), бриколаж (М. Золотоносів). І. Виноградов зазначає, що філософська складова у даному романі виносить у домінантну позицію: «Роман М. Булгакова – відкрита, ясна, вільна і глибока художньо-філософська думка, звернена до найважливіших і значимих проблем людського існування» [4, с. 75]. Жанр роману «Майстер і Маргарита» й наразі викликає гостру дискусію серед літературознавців та потребує додаткового опрацювання. На нашу думку, аналізованому твору притаманний жанровий синтетизм, у якому певні складові є домінантними.

Жанровою домінантою означеного роману є його глибокий філософізм (П. А. Абрагам, Л. Г. Іонін, Е. А. Яблоков, Л. А. Левина та ін.), що проявляється як на змістовному, так і на формальному рівнях. Філософська складова є домінантною у творі, який містить «художні ряди двох різних шарів – високого звичайного, вічного і теперішнього, логічного і безглузлого, загального, відстороненого і конкретного у своєму чуттєво-тілесному прояві» [11, с. 195], що перебивають у тісному взаємозв'язку, іноді навіть антагоністичному, однак завжди значимому. Жанроутворювальною особливістю філософського роману є «художнє зображення субстанціональної ідеї на усіх рівнях твору (сюжет, система образів, композиція, просторово-часові категорії» [1, с. 124], що спостерігається й у романі М. Булгакова. Філософським є саме існування надприродних сил, що задіяні у романі,

їхня роль у плінні сюжету тощо. Герої проголошують сентенції, які потребують філософського потрактування, діалогічно-монологічне мовлення ґрунтується на доведенні певних філософських істин, авторське мовлення характеризується філософічністю. Категорії «вічність», «добро», «вибір», «моральне право», «воля», «кохання» тощо стають ключовими у філософському наповненні роману та обговорюються на усіх рівнях твору.

Визначальним у жанровому наповненні «Майстра і Маргарити» є фантастичний шар оповіді, оскільки сам М. Булгаков називав роман «своїми секретними міфами» [2, с. 10], натякаючи на художнє кодування твору. Дане визначення характеризує всю творчість «містичного письменника», що проявляється на різних рівнях художнього тексту.

Фантастично-містична складова уважливіше філософську і проявляється передовсім на рівні ейдології, представленої фантастичними персонажами, сутність яких прочитується за допомогою детального аналізу. Головні герої роману – Ієшуа, Пилат, Воланд, а також Майстер і Маргарита, виписані завуальовані, однак легко ініційованими та такими, що підпадають під визначення «вічних образів». Свита Воланда (Азazelло, кіт Бегемот, Коров'єв, Гелла та ін.) детально виписана, однак потребує уточнення, оскільки образи автором закодовується. Наприклад, М. Булгаков дивним чином портретує Азazelло: «Сбоку всех летел, блистая сталью доспехов Азazelло. Луна изменила и его лицо. Исчез бесследно нелепый безобразный клык, и кривоглазие оказалось фальшивым. Оба глаза Азazelло были одинаковые, пустые и черные, а лицо белое и холодное. Теперь Азazelло летел в своем настоящем виде, как демон безводной пустыни, демон-убийца» [2, с. 334]. Даний образ трактується лише після звернення до арабської міфології, в якій Азazel – безжальний ангел смерті, за віруваннями арабів, весь у чорному і на чорних крилах прилітає до людини, щоб забрати з собою її душу. Міфічний персонаж має бліде й холодне обличчя, чорні й пусті очі, озброєний мечем, яким володіє досконало. За віруванням тих же племен Азazel приходив до помираючого другим, першим же був ангел Авадон, провісник смерті. Він являвся людям із закритими очима і лише помираючий зустрічався із ним поглядом і прочитував в них свою смерть [10]. Маргарита лякається і просить захисту у Воланда при зустрічі з Абадонною, який постав перед ними в окулярах, а сцена смерті барона Майгеля відтворює ество міфологічних героїв: «Барон стал бледнее, чем Абадонна, который был исключительно бледен по своей природе, а затем произошло что-то странное. Абадонна оказался перед бароном и на секунду снял свои очки. В тот же момент что-то сверкнуло в руках Азazelло, что-то негромко хлопнуло как в ладоши, барон стал падать навзничь, алая кровь брызнула у него из груди» [2, с. 241]. Тобто, містичні персонажі, що представляють потойбічні сили, автором детально виписані, але закодовані і потребують тлумачення. Натяки на сутність героя даються упродовж усього твору, однак образ тлумачиться амбівалентно, оскільки не передбачає єдиної точки зору. Трактування образної системи можливе лише із задіянням інтертекстуальних зв'язків та при детальному аналізі тексту.

Містично-фантастичним і таким, що потребує філософського трактування, є й часопростір роману, оскільки ґрунтується на накладанні дійсності й історичної легенди, буденного й фантастики. Хронотоп у романі стає надпросторовим, оскільки поєднує між собою різні світи, що часом стають антагоністичними, і представлений фантастичними істотами – Воландом та його свитою. Герої існують поза часом і простором та уособлюють «вічність». Їхні діяння у реальному світі, що представляє російську столицю 30-х років ХХ століття, носять містичний характер та впливають на жанр твору, додаючи ознак готичного роману (містичні надприродні сили творять хаос у хронотопі твору, що викликає жах у читача) [7, с. 23; 5, с. 153]. Зустріч Івана Бездомного та Берліоза із дивним професором, який передрікає майбутню долю персонажів, загадкові зникнення директорату Вар'єте (Лиходеева, Римського, Варенухи та ін.), історія знайомства Маргарити із «нечистою силою» носять риси готичного роману. Однак, на відміну від готичного роману, дія у якому, зазвичай, відбувається у родовому маєтку героя, Воланд зі свитою «творять дива» у столиці радянської держави, що значно різниться масштабами дійства. У рамках реального хронотопа, який описує московський світ початку ХХ століття, фантастичні герої виконують викривальну функцію, оскільки бачать справжню людську сутність. Реальний хронотоп представляють пародійні герої, взяті автором безпосередньо з життя: директор Вар'єте Степан Лиходеев, фіндиректор Римський, поет-невдаха Рюхін, Арчибальд Арчибальдович, весь літературний світ Грибосєдівського будинку («Штурман Жорж»), Иероним Поприхин, критик Абаков, сценарист Глухарев та ін.), ґрунтовно та нещадно виписаний. Реалії тогочася М. Булгаков маскує, однак ознаки доби проглядаються у сценах в «нехорошей квартире» [2, с. 66-68], з якої регулярно зникають мешканці, та куди часто навідуються каральні органи. Тогочася автором ґрунтовно не відтворюється, даються лише натяки на реалії буття, оскільки у романі каральним органом стає свита Воланда, яка «карає» людей по-своєму, «кожного за заслуги» (жадібні глядачі Вар'єте змушені голяка тікати додому після сеансу чорної магії, гультьяй Лиходеев, закинутий в Ялту, неввічливий Варенуха, недобросовісний буфетник Фокін, «розумний» дядько Берліоза М. Поплавський та інші, нещадно викриті «нечистою силою»).

Містичні сили діють і в історичному хронотопі, що детально виписаний автором, однак займають у ньому позицію стороннього спостерігача. Хоча Воланд і наголошує на тому, що «лично присутствовал при всем этом. И на балконе был у Понтия Пилата, и в саду, когда он с Каифой разговаривал, и на помосте, но только тайно, инкогнито» [2, с. 38], однак участі у сюжетотворенні не бере. Крізь ракурс його бачення, що збігається із авторським, подаються події, що стають історичною легендою. Таке зміщення реального і фантастичного, філософсько-узагальненого і соціально-конкретного впливає на жанровий різновид, додаючи нових ознак до жанрового наповнення твору.

Жанровою домінантою роману, що доповнює філософський шар оповіді, є сюжетно-композиційні принципи «роман у романі», «монтаж», «колаж», «принцип повтору», що реалізуються крізь дзеркальні

паралелі й систему лейтмотивів. Принцип «роман в романі» – один із композиційних прийомів, що передбачає існування в літературному творі самостійного за темою і сюжетом художнього тексту. Романом у романі часто стає сповідь персонажа, давній рукопис, історичний документ, літературний твір, створений героєм основного тексту. Наявність другого тексту, як правило, мотивується тим, що один із персонажів основного сюжету – письменник, що творить на очах читача новий художній твір. Чужий текст, включений в основний, існує у вигляді вставних епізодів. «Майстер і Маргарита» вибудований на переплетінні двох самостійних текстів: один переповідає події у сучасній автору Москві, інший – в давньому Єршалаїмі. М. Булгаков контамінує декілька хронотопів у межах однієї реальності та звертається до «фабульно-композиційного принципу «анфілади», «матрьошки»; найбільш очевидні приклади – структури, організовані як «текст в тексті», «театр в театрі» [13, с. 78].

В означеному творі вставний роман Майстра стає ключем для розуміння не лише соціально-сатиричної реальності, сучасної письменнику Москви 20-30-х років ХХ століття, але й філософсько-етичної концепції всього твору. Це змістовний центр і філософська квінтесенція створеного Булгаковим художнього світу, оскільки з героєм роману Майстра, з образом Пилата, пов'язаний комплекс найбільш важливих морально-філософських проблем (вибору, відповідальності, влади, віри, зневіри, істини, сенсу існування і т. д.), які розглядаються впродовж оповіді.

Два романи знаходяться у складних стосунках протиставлення, зображують дві антитетичні реальності, однак, незважаючи на антагонічність, творять роману цілісність. Зовнішню композиційну структуру «Майстра і Маргарити» складають два романи – роман Майстра про Понтія Пилата і Іешуа Га-Ноцрі та роман про Майстра. Розділи вставного роману, що переповідає про один день римського прокуратора, розсіпані в основній оповіді з життя Москви 20-30-х років, де розігрується життєва трагедія автора вставного роману. Таким чином, у підсумковому романі М. Булгакова відтворено два часові шари і два по-різному організовані художні простори. Часовий інтервал між обома романами становить дві тисячі років: дія роману про Майстра розгортається у Москві протягом декількох травневих днів у 20-30-х роках ХХ століття, події роману Майстра відбуваються теж у травні, у місті Єршалаїмі майже дві тисячі років потому.

Стильовою особливістю «Майстра і Маргарити» є стилістична нерівноправність паралельних оповідей, оскільки романи немов написані різними людьми та різняться «манерою оповіді». Роман Майстра написаний врівноваженим і красномовним, насиченим екзотичною лексикою стилем, що значно відрізняється від сатирично спрямованого роману про Майстра. «Стилістично ці два романи протиставлені один одному, один (античний) роман створює враження досить стислого і документально-точного, литого і чеканного викладу дійсних подій, а інший (сучасний) – небало-розмовного, подекуди фамільярного, часом інтимно-ліричного, досить емоційно забарвленого і не цілком достовірного дійства» [6, с. 265]. На думку Г. Лескиса, таке

стилістичне зіставлення надає роману особливої переконливості та достовірності.

Кожен із романів має свою сюжетну лінію. У романі про Майстра переплітаються декілька сюжетних ліній: сатирична, фантастична і лірична. Сатирична лінія, переплітаючись із фантастичною, переповідає про діяння Воланда та його свити «однажды весною, в час небывалого жаркого заката, в Москве, на Патриарших прудах» [2, с. 5]. Потужний ліричний струмінь вносить у роман історія кохання Майстра й Маргарити. Сюжетну основу роману Майстра складає євангельська тема, пов'язана із допитом і стратою Пилатом Іешуа Га-Ноцрі.

Хоча романи різняться просторово-часовою, сюжетно-стильовою структурою, однак вони складають цілісне полотно, сюжетні лінії якого органічно переплітаються. Наприклад, роман Майстра відомий головним героям основного роману. Євангельська оповідь уведена в основний роман різним способом: перший розділ історії Пилата переповідається свідком – Воландом, другий – прочитується крізь сон Івана Бездомного, два останні розділи Маргарита читає як уривок із твору Майстра.

Взаємозв'язок романів відбувається на різних рівнях: романи пов'язує загальна проблематика, сюжетні мотиви, герої-двійники, циклічний міфологічний час (паралелізм страсного тижня у двох рівнях роману: давньому й сучасному. У романі проводяться постійні паралелі між віддаленими історичними епохами. «Основні колізії та сюжетні вузли двох романів аналогічні, тому читач відчуває зв'язок сучасних подій з трагедією, що відбулася в давньому Єршалаїмі» [6, с. 265]. Тому дві лінії єдиного твору – сучасна московська і давня єршалаїмська явно або приховано перегукуються, поєднуючись на різних оповідних рівнях тексту.

Важливого значення у романі набуває мелійний дискурс, який стає стильовою константою роману. Символічна структура роману допускає як філософсько-узагальнене відтворення дійсності, так і аналогію із відповідною організацією, притаманною музичному твору – симфонії [12; 3]. Музичний симфонічний принцип проявляється передовсім на мотивно-тематичному рівні роману, в художній структурі якого паралельно співіснують дві концептуально важливі домінуючі лінії: одна пов'язана із відтворенням хаосу дійсності, бівісства, інша – із темою страждання людської душі. М. Булгаков вибудовує свій світ за принципом двоємир'я. У музичній партитурі «Майстра і Маргарити» у різні моменти розробляється то тема «дияволяди», то лірична тема життя безсмертної та одухотвореної душі людини. Генеральні теми існують у тексті роману нерозривно і паралельно, формою їхньої взаємодії стає контрапункт, для якого характерно поєднання і узгодження контрастних мелодій при їх одночасному звучанні. У руслі двох магістральних ліній контрапункту відбувається вибудовування музичних тем героїв, що мають свої голосові або інструментальні партії, а також відповідні лейтмотиви. Дослідник творчості М. Булгакова В. Сахаров наголошує, що «кожен персонаж має свою тему, що його характеризує <...> всі ці різні мелодії і голоси у Булгакова підпорядковуються <...> владним помахам палички

невидимого головного диригента. Сам Булгаков диригує «дивною симфонією», пам'ятаючи напам'ять кожну партію» [8, с. 192]. Образи роману не лише візуально вималювані й яскраві, але й детально розроблені для слухового сприйняття. Булгаков пише немов «партитуру роману, надаючи великого значення тембровій характеристиці голосів своїх героїв» [9, с. 63].

Жанр симфонії – поліфонічний, багатоголосий, – найбільше відповідає множинності персонажів булгаковського роману, яким, крім автора, керують ще декілька диригентів: «бывший регент» Коровьев, пустотливий біс Бегемот, Іоганн Штраус-син, диригент джазового оркестру у сценах сатанинського балу. Залучаючи різноманітні музичні алюзії, ремінісценції із сучасного життя, М. Булгаков витворює звукову фантазмагорію, залишаючись при цьому її головним диригентом, даючи в якості потрібного відправного тону епіграф із «Фауста» Гете із первісно закладеним роздвоєнням (<...> так кто ж ты, наконец? / – Я – часть той силы, что вечно хочет зла и вечно совершает благо) [2, с. 5], що позначається на різних рівнях твору. Дві теми, вступаючи у зв'язок між собою, породжують ефект трагічного вибуху (гроза тощо), що трактується філософськи.

Таким чином, роман М. Булгакова «Майстер і Маргарита» визначається нами як філософсько-міфологічний роман, де філософська складова проникає на усі рівні художнього твору. Особливо значущим даний прояв стає у хронотопі роману, який має складну нашаровану структуру і задіює формальний принцип «роман про роман», що характеризується накладанням дійсності й історичної легенди, буденного й фантастики. Історичний хронотоп актуалізує філософсько-міфологічні мотиви та виконує риторичну функцію, тоді як буденний – характеризується сатиричною спрямованістю, носить викривальний характер та потребує філософського потрактування. Поєднання історичного й буденного вивільняє й третій хронотоп – «вічний», в якому побутують містичні сили – Воланд та його свита. Вивільнення даного часопростору додає до жанрового наповнення твору рис готичного роману, для якого характерні містичні мотиви (дыва, «бісівство», жаху, таємниці тощо). Стильовою домінантою роману є наявність мелійного дискурсу, що дозволяє розглядати твір за симфонічним принципом, і проявляється передовсім на мотивно-тематичному рівні, в художній структурі якого паралельно співіснують дві концептуально важливі домінантні лінії: «бісівства» та «страждання людської душі».

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеносов В. В. Генезис философского романа / В. В. Агеносов. – М. : МГПИ, 1986. – 131 с.
2. Булгаков М. Мастер и Маргарита : [роман ; предисл. В. Сахарова, коммент. Б. Соколова, худ. Б. Маркелов] / М. Булгаков. – М. : МИД «Синергия», 1995. – 512 с.
3. Васильева-Шальнева Т. Б. Принципы художественной структуры романа М. Булгакова «Мастер и Маргарита» (к вопросу взаимодействия литературы и музыки : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.01 / Татьяна Борисовна Васильева-Шальнева. – Казань, 2002. – 163 с.
4. Виноградов И. Завещание Мастера / И. Виноградов // Вопросы литературы. – М., 1968. – № 6. – С. 43–75.
5. Вулис А. Роман Булгакова «Мастер и Маргарита» / А. Вулис. – М. : Худож. лит., 1991. – 224 с.
6. Лескис Г. А. Триптих М. Булгакова о русской революции. «Белая гвардия», «Записки покойника», «Мастер и Маргарита». Комментарии / Г. А. Лескис. – М. : ОГИ, 1999. – 430 с.
7. Мошинская Р. Роман ужаса, Или за что наказан Варенуха / Р. Мошинская // Книжное обозрение. – 1999. – № 28. – С. 23.
8. Сахаров В. И. Михаил Булгаков: писатель и власть / В. И. Сахаров. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 446 с.
9. Смирнов Ю. «Музыка» Михаила Булгакова / Ю. Смирнов // Советская музыка. – 1991. – № 5. – С. 60–64.
10. Угрюмова В. Фиолетовый рыцарь и другие: (антропонимика романа М. Булгакова «Мастер и Маргарита») [Электронный ресурс] / В. Угрюмова. – Режим доступа : <http://lib.ru/RUFANT/UGRUMOVA/bulgakov.txt>.
11. Утехин Н. Исторические грани вечных истин: «Мастер и Маргарита» М. Булгакова / Н. Утехин // Современный советский роман: Философские аспекты. – Л. : Наука, 1979. – С. 194–224.
12. Шаймарданова Р. Т. Мир музыки в творчестве М. Булгакова : дис. ... кандидата филол. наук : 10.01.01 / Римма Тимирязевна Шаймарданова. – Екатеринбург, 2006. – 180 с.
13. Яблоков Е. А. Художественный мир Михаила Булгакова / Е. А. Яблоков. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 424 с.